

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В БОЙОВИХ УМОВАХ

PECULIARITIES OF DELINQUENT BEHAVIOR MILITARY PERSONNEL IN COMBAT CONDITIONS

Стаття присвячена аналізу делінквентних девіацій військовослужбовців як найбільш небезпечної форми девіантної поведінки в бойовій обстановці. Зокрема автором висвітлена соціально-психологічна детермінація делінквентної поведінки військовослужбовців в умовах дій психотравмуючих факторів сучасного бою та на цій підставі пропонуються основні шляхи щодо її профілактики. Зазначається, що делінквентні девіації в бойових умовах проявляються переважно у формі вчинення військових кримінальних правопорушень, різних за своєю мотивацією. Такими є: делінквентні девіації, спрямовані на ухилення від участі в бойових діях; делінквентні девіації, пов'язані з агресивними проявами особистості та протиправними насильницькими формами поведінки; делінквентні девіації, пов'язані з недобросовісним ставленням до своїх службових обов'язків та вчинені через необережність; делінквентні девіації корисливої мотивації, спрямовані на одержання певної особистої вигоди. Підкреслюється, що у становленні девіантно-делінквентної поведінки військовослужбовців велике значення мають причини, умови та мотиви, що сприяють її появі та розвитку. Насамперед, причини відхилення у поведінці військовослужбовців криються у специфічному середовищі та екстремальних умовах, обумовлених особливостями несення військової служби та пов'язаними з цим побутовими відносинами. Включення особового складу у бойові дії неминує спричиняє різку зміну форм поведінки військовослужбовців та вимагає від них миттєвої професійної реакції на сформовані непередбачувані обставини, при цьому існує реальна загроза власному життю і здоров'ю, ризик потрапити у полон або в заручники з подальшими тортурами і знущаннями, що в багатьох випадках може призвести до різного роду психотравмуючих впливів, психогенної дезорганізації психічної (розумової) діяльності у вигляді тимчасових розладів емоційної сфери, мислення, сприйняття, пам'яті та мотивації, а в деяких випадках навіть до розвитку патологічних реактивних станів як реакції у відповідь на вплив відповідної психічної травми. Поряд із цим визначено також індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців, що слугують внутрішньоособистісними детермінантами девіантної поведінки та впливають на схильність до вчинення ними військових кримінальних правопорушень. У цьому аспекті з урахуванням мотивів вчинення військових правопорушень в бойовій обстановці виокремлено та розглянуто такі психологічні типи особистості, як дезадаптивний, агресивно-насильницький, ситуативно-легковажний та ситуативно-корисливий.

Ключові слова: девіантна поведінка, делінквентні девіації, військовослужбовці, детермінанти делінквентної поведінки, психологічні типи особистості, профілактика.

The article is devoted to the analysis of delinquent deviations of servicemen as the most dangerous form of deviant behavior in a combat environment. In particular, the author highlights the socio-psychological determination of the delinquent behavior of servicemen in the conditions of the actions of psycho-traumatic factors of modern

combat, and on this basis, the main ways of its prevention are proposed. It is noted that delinquent deviations in combat conditions manifest themselves mainly in the form of committing military criminal offenses, which differ in their motivation. These are: delinquent deviations aimed at evading participation in hostilities; delinquent deviations associated with aggressive personality manifestations and illegal violent forms of behavior; delinquent deviations associated with a dishonest attitude to one's official duties and committed due to carelessness; delinquent deviations of self-serving motivation, aimed at obtaining a certain personal benefit. It is emphasized that in the formation of deviant and delinquent behavior of servicemen, the reasons, conditions and motives contributing to its appearance and development are of great importance. First of all, the causes of deviations in the behavior of military personnel lie in the specific environment and extreme conditions caused by the specifics of military service and related domestic relations. The inclusion of personnel in hostilities inevitably causes a sharp change in the behavior of military personnel and requires them to have an immediate professional reaction to unforeseen circumstances, while there is a real threat to their own life and health, the risk of being captured or held hostage with further torture and abuse, which in many cases can lead to various psycho-traumatic effects, psychogenic disorganization of mental (mental) activity in the form of temporary disorders of the emotional sphere, thinking, perception, memory and motivation, and in some cases even to the development of pathological reactive states as a response on the impact of the corresponding mental trauma. Along with this, the individual and psychological characteristics of military personnel, which serve as intrapersonal determinants of deviant behavior and influence their propensity to commit military criminal offenses, are also determined. In this aspect, taking into account the motives for committing military offenses in a combat environment, such psychological types of personality as maladaptive, aggressive-violent, situational-frivolous and situational-self-serving are distinguished and considered.

Key words: *deviant behavior, delinquent deviations, military personnel, determinants of delinquent behavior, psychological personality types, prevention.*

Вступ. Девіантна поведінка військовослужбовців є серйозним негативним соціальним явищем, що вкрай негативно впливає не лише на Збройні Сили України, але й на національну безпеку держави та її обороноздатність. Її наслідки знаходять свій вираз в ослабленні військової дисципліни, спричиненні шкоди військовому правопорядку, від чого безпосередньо залежать боєготовність та боєздатність військ, а отже стан захищеності держави та забезпечення її військової безпеки. В цьому аспекті з особливою гостротою постає питання своєчасної діагностики та мінімізації різного роду девіацій в поведінці військовослужбовців, ефективної організації комплексного захисту їх психологічних і психофізіологічних властивостей в умовах дій психотравмуючих факторів сучасного бою.

Фахівці, які займаються подібними проблемами, багато років шукають причини виникнення поведінки, що відхиляється, представляють механізми її формування та розвитку. Девіантна (відхильна) поведінка, яка суперечить усталеним у суспільстві нормам та стереотипам перебуває в орбіті уваги спеціалістів у галузі кримінології, психології, педагогіки [1; 2; 3], які вивчають різноманітні види соціальної патології та спрямовують свої зусилля на вироблення найбільш дієвих засобів і методів їх запобігання та профілактики.

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні соціально-психологічної детермінації делінквентних девіацій військовослужбовців в бойових умовах та визначенні шляхів їх профілактики.

Результати дослідження. Історія розвитку суспільства показує, що поведінка людей завжди регулюється певними правилами, звичаями, нормами моралі та права. З часу виникнення суспільства в цілях запобігання небажаним формам прояву людської поведінки, що передбачали порушення цих норм та правил, повсякчас визначалися певні заходи примусу, переконання, навіювання, інші методи виховної роботи та формування свідомості особистості. Тож як регулятор соціальної взаємодії, норми є тим механізмом, що утримує суспільну систему в стані життєздатної рівноваги в умовах неминучих змін. Така норма-регулятор за умов своєї ефективності та доцільності стає «соціальною нормою» стихійно (закріплюючись у вигляді традиції) або цілеспрямовано (у формі закону, припису або заборони) [4, с. 172]. Соціальна норма визначає міру допустимої поведінки людей чи груп в конкретному суспільстві, виконує функцію контролю

з боку суспільства, тим самим орієнтуючи особистість у її поведінці відповідно до певних принципів, вимог, суспільно схвалених рамок.

Поряд з поняттям соціальної норми позначають і «психологічну норму». Психологічна норма – це загальноприйняті в суспільстві вимоги до різних параметрів прояву психологічної активності людини. Найбільш загальні критерії, що характеризують норму психологічного здоров'я, норму психологічної активності людини, тобто її поведінки, діяльності і спілкування:

– відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності, що відображаються, а також співрозмірність і відповідність характеру реакцій зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій;

– адекватний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфери особистості;

– здатність до адаптації в мікросоціальних умовах;

– здатність до самокерування власною поведінкою, її зміни залежно від зміни ситуації, розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненні;

– критичний підхід до обставин життя, почуття відповідальності за нащадків і близьких членів родини тощо [5, с. 33, 6, с. 28].

Отже, нестандартна поведінка, що відхиляється від норми є девіантною. У науковій літературі під останньою зазвичай розуміють систему вчинків або окремі вчинки, що суперечать усталеним у суспільстві соціальним нормам (правовим, етичним) або нормам психічного здоров'я [7, с. 7]. Це дії, що не відповідають чи порушують офіційно встановлені або такі, що фактично склалися в суспільстві (соціальній групі), моральні, етичні і правові норми [8]; або система вчинків (або окремі вчинки), що суперечать прийнятим в суспільстві нормам і проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від морального і естетичного контролю над поведінкою [9, с. 199]. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона розглядається в межах медичної норми. Вона не повинна ототожнюватися зі психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча і може поєднуватися з останніми [6, с. 39].

Девіантна поведінка є багатозначною та має різні форми свого прояву. Звернемо увагу на таку найбільш небезпечну форму негативної девіації, як делінквентна (кримінальна, злочинна) поведінка, яка включає все, що суперечить прийнятим на даний час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання [6, с. 45]. Ця форма має низку своїх особливостей, серед яких дослідниця Є.В. Змановська слушно виокремлює наступні: 1) делінквентна поведінка регулюється переважно правовими нормами (законами, нормативними актами, дисциплінарними правилами); 2) делінквентна поведінка є однією з найнебезпечніших форм девіацій, оскільки загрожує громадському порядку; 3) делінквентна поведінка засуджується і карається у суспільстві [10]. Розглядаючи делінквентні девіації в бойових умовах слід зазначити, що останні проявляються переважно у формі вчинення військових кримінальних правопорушень, різних за своєю мотивацією. Зокрема, до таких можна віднести: делінквентні девіації, спрямовані на ухилення від участі в бойових діях (дезертирство, навмисне травмування, симуляція хвороби, невиконання бойового наказу, добровільна здача в полон тощо); делінквентні девіації, пов'язані з агресивними проявами особистості та протиправними насильницькими формами поведінки (наприклад, заподіяння тілесних ушкоджень, побоїв або інших насильницьких дій щодо командирів або товаришів по службі, насильство щодо мирного населення); делінквентні девіації, пов'язані з недобросовісним ставленням до своїх службових обов'язків та вчинені через необережність (втрата зброї, зіпсування предметів військового майна, порушення правил вартової служби чи патрулювання тощо); делінквентні девіації корисливої мотивації, спрямовані на одержання певної особистої вигоди (мародерство, державна зрада тощо).

У становленні девіантно-делінквентної поведінки військовослужбовців велике значення мають причини, умови та мотиви її появи та розвитку. Насамперед, причини відхилень у поведінці військовослужбовців криються у специфічному середовищі та екстремальних умовах, обумовлених особливостями несення військової служби та пов'язаними з цим побутовими відносинами. Це тривале перебування в одностатевому колективі та замкнутому просторі, висока психологічна напруженість та виснажливі фізичні навантаження, сувора дисципліна з численними заборонами та обмеженнями, що створює додаткові труднощі для адаптації та нормативного функціонування військовослужбовця. До передумов, наявність яких може сприяти вчиненню військових злочинів можна віднести недоліки в організації виховного процесу, не найкращий розподіл особового складу за посадами, малодосвідченість окремих керівників військових підрозділів, переважання у військовому колективі нестатутних відносин,

негативних традицій, замовчування таких фактів з боку офіцерського складу командної ланки та інші. У цьому сенсі до криміногенних детермінант девіацій воєнного часу можна віднести характеристику соціальних груп – військових колективів, в які раніше була включена особистість військовослужбовця.

Що ж до соціально-психологічної детермінації девіантної поведінки військовослужбовців в бойовій обстановці слід зазначити, що за таких умов основні цілі та завдання військовослужбовця суттєво відрізняються від вже звичного повсякденного службового укладу та в цілому суперечать усталеним нормам, правилам та традиціям, що діють у суспільстві в умовах мирного часу. Включення особового складу у бойові дії неминує спричиняє різку зміну форм поведінки військовослужбовців та вимагає від них миттєвої професійної реакції на сформовані непередбачувані обставини, при цьому існує реальна загроза власному життю і здоров'ю, ризик потрапити у полон або в заручники з подальшими тортурами і знущаннями, що в багатьох випадках може призвести до різного роду психотравмуючих впливів, психогенної дезорганізації психічної (розумової) діяльності у вигляді тимчасових розладів емоційної сфери, мислення, сприйняття, пам'яті та мотивації, а в деяких випадках навіть до розвитку патологічних реактивних станів як реакції у відповідь на вплив відповідної психічної травми. Водночас навколишні умови чи певні події в бойовій обстановці (наприклад, факти вбивств, поранень та катувань населення, втрати бойових товаришів, численні руйнування противником об'єктів цивільної інфраструктури тощо), підвищена відповідальність за характер і результати своєї діяльності, а також розбіжності між очікуванням та реальністю в зоні бойових дій здійснюють вплив на свідомість військовослужбовця, внаслідок чого втрачається можливість раціонально діяти, наступає стан ефекту, паніка, ступор, емоційний зрив тощо.

Поряд із цим, слід також виділити індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців, які слугують внутрішньоособистісними детермінантами девіантної поведінки, що прийняли форму суспільно небезпечної установки особистості та впливають на схильність до вчинення військових кримінальних правопорушень. Адаже як справедливо підкреслює відомий вчений, один із основоположників юридичної та кримінальної психології, професор О.Р. Ратінов, безпосередні причини й витoki винної поведінки правопорушників завжди лежать в особистості людини, яка вчинила правопорушення. Ніякі зовнішні обставини не можуть бути визначальними причинами протиправного діяння, якщо вони не стали внутрішніми детермінантами людської діяльності [11, с. 9]. Вчений розводить ідеальні і реальні цілі; наївність і прямодушність, що не відповідають віку; дитяча захопленість, егоцентризм; формальне виконання обов'язків; небажання і невміння прогнозувати можливі майбутні небажані події (антиципаційна неспроможність); підвищена уразливість; потреба у втішенні та опіці; схильність до різких коливань настрою і виражені афективні реакції [13, с. 88]. Варто наголосити, що детермінанти делінквентних девіацій військовослужбовців не можливо розглядати окремо без їх мотиваційної основи, що лежить в основі вибору дій і вчинків особистості та виступає найпотужнішим регулятором її поведінки. З урахуванням мотивів вчинення військових правопорушень в бойовій обстановці можна виокремити декілька психологічних типів особистості: дезадаптивний, агресивно-навальницький, ситуативно-легковажний, ситуативно-корисливий. Розглянемо їх далі.

Дезадаптивний, який характеризується порушенням соціально-психологічної адаптації, тобто пристосованості до умов військової діяльності. З точки зору мотиваційного аспекту слід зазначити, що внутрішніми спонукаючими чинниками делінквентних девіацій у вигляді ухилення від бойових дій (дезертирство, симуляція хвороби, самокалічення, підробка документів з метою отримання відпустки тощо) є боягузтво, шкурництво, страх за власне життя і здоров'я, прагнення позбутися тягарів військової служби та подібним чином вийти із стресової ситуації. Такі особи характеризуються емоційною нестійкістю, швидкою руховою і психологічною виснажливостю, психологічною і професійною невідповідністю до бойових дій у цілому. Основними рисами цього типу особистості є невпевненість в собі, образливість, боязкість та відчуття постійної тривоги, недостатня розвинена волева регуляція, які доволі часто знаходять свій прояв в бойовій пасивності та уникненні різного роду факторів ризику. В умовах військової служби такі

військовослужбовці досить часто відзначаються скаргами на різні болі та запаморочення, частіше за інших хворіють на респіраторні захворювання, пневмонії та інші захворювання, що важко і тривало протікають. З іншого боку, своєрідним каталізатором до вчинення військових злочинів щодо ухилення від бойових дій можуть стати і такі зовнішні чинники, як недостатня ресурсна забезпеченість життєдіяльності військ, бойові поразки, зниження морально-психологічного стану військ, незадовільний морально-психологічний клімат у військовому підрозділі, соціально-психологічне відмежування командирів від рядового складу та інші.

Агресивно-насиленницький. Для цього типу поведінки характерні прагнення до лідерства та визнання, схильність до вирішення проблем силою, завищена самооцінка, нестриманість та підвищена імпульсивність. У бойовій обстановці такі особи часто рішучі і сміливі, проте в міжособистісних відносинах для них характерні нечутливість до страждань інших, низький культурний рівень спілкування та асоціальні поведінкові навички, спрямовані на людей здебільшого з низькою волею до супротиву небажаним діям щодо себе. У поведінці спостерігається підвищена потреба в увазі до себе, образливість та злопам'ятність, а агресивність проявляється як задоволення потреб у самоствердженні та самоповазі. У такому разі насильницькі форми поведінки можуть бути складовою емоційно нестійкого та істеричного розладів особистості. Також агресивна мотивація може включати і хуліганські спонування. В багатьох випадках насильницькі військові злочини здійснюються під впливом алкогольних або психотропних речовин. При погрозі або насильстві щодо начальника в мотиваційній основі також можна виділити почуття помсти, невдоволення діяльністю командира, недовіру до вищого командування. Причини девіацій військовослужбовців криються також і в колишніх умовах життя, в яких могли мати місце систематичне пияцтво, наркоманія, вчинення до вступу на військову службу аморальних вчинків та правопорушень, які не потягли кримінальної відповідальності або злочинів, які не потрапили в поле зору правоохоронних органів.

Ситуативно-легковажний. Делінквентні девіації характерні для даного психологічного типу, обумовлені значною мірою впливом зовнішніх обставин та вчиняються з легковажно-безвідповідальною мотивацією по відношенню до встановлених правил і вимог військової служби. Для військовослужбовців, які мають подібний психотип властиві самовпевненість та переоцінка власних здібностей, недбалість, неухважність, недобросовісне ставлення до своїх службових обов'язків без необхідної уваги, передбачливості та наполегливості. У конкретних випадках порушення можуть проявлятися у виведенні з ладу бойових механізмів, порушенні правил зберігання зброї, залишенні без нагляду ввімкненої апаратури, неприйнятті повідомлень та сигналів через апаратуру оповіщення, допуску до бойової техніки сторонніх осіб, бездіяльності наданої військової влади, що в умовах бойової обстановки призвело до загибелі людей, втрати військової техніки, залишення бойових позицій тощо. До зовнішніх фізичних передумов девіантної поведінки військовослужбовців в бойовій обстановці також можна віднести такі чинники, як зміна режиму сна і харчування, перевтома, тривале перебування на бойових постах у відриві від основних сил, світлові та шумові ефекти бою, географічно-кліматичні фактори (низькі або високі температури, погодні явища, геомагнітні коливання тощо), які через певні фізіологічні реакції змінюють стан психіки особи та можуть стати неспецифічними причинами відхильної поведінки в бойових умовах.

Ситуативно-корисливий. В основі мотивації корисливих делінквентних проявів мають місце прагнення до наживи, збагачення, невідкладного задоволення матеріально-побутових потреб. Такі особи відрізняються обмеженістю та примітивністю інтересів, хронічним незадоволенням нагальних потреб, загальною корисливою спрямованістю особистості, деформованою ще до вступу на службу. Корислива мета при мародерстві виражається в прагненні здобути бажану річ, розпоряджатися чужим майном як власним або таке майно продати, передати третім особам, наприклад в рахунок погашення боргу тощо. Серед внутрішньоособистісних детермінант цієї відхильної поведінки також можна виокремити спонування в такій формі зафіксувати свою перевагу над противником або взяти чужі цінні речі в якості військових трофеїв. Водночас, до цієї групи також можна віднести такі делінквентні девіації, як повідомлення противнику стратегічно і тактично важливої інформації, перехід на бік ворога, надання різної допомоги агентам ворожої держави за матеріальну винагороду або заради іншої особистої вигоди. Меркантильно-корисливі мотиви у таких випадках можуть поєднуватись з ідеологічною прихильністю, відчуттями ненависті, помсти тощо.

Висновки. Запобігання девіантній поведінці військовослужбовців – це багаторівнева соціально-профілактична, психолого-педагогічна діяльність, яка спрямована на подолання

негативних чинників, що породжують поведінкові відхилення у військовій сфері, збільшення стійкості до їхнього впливу. Особлива роль у цьому процесі належить психологічній підготовці особового складу, що спрямовується на безпосереднє формування психологічної та емоційно-вольової стійкості військовослужбовців до впливів бойової обстановки, навичок володіння емоційними станами у кризових ситуаціях, вмінь долати страх, морально-психологічних якостей, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань. З метою профілактики та запобігання зазначеним делінквентним девіаціям важливого значення також набуває проведення належної соціально-виховної роботи під час адаптаційного періоду, у якому відбувається перебудова внутрішнього світу особистості, пристосування його життя та побуту до нових умов життєдіяльності, вимог військового середовища у цілому. Її зміст полягає у розвитку правової культури, моральних почуттів особистості військовослужбовця, вихованні поваги до існуючих норм, правил і принципів поведінки, вимог законів і військових статутів, формуванні світогляду, необхідних переконань і цінностей, основу яких складають гуманізм і висока моральність. У профілактиці делінквентної поведінки слід приділити увагу і своєчасному виявленню осіб, у яких проявляються глибокий депресивний стан, сильні емоційні сплески, нетерпимість в ситуаціях спілкування. У даних випадках доцільним є проведення цілеспрямованих бесід, зборів, тренінгів, моделювань бойових дій, надання практичної допомоги військовослужбовцям у захисті їх прав, психологічна корекція тощо. Реалізація зазначених вище заходів беззаперечно сприятиме зміцненню військової дисципліни та мінімізації поведінкових відхилень військовослужбовців у бойовій обстановці.

Список використаних джерел:

1. Гарасимів Т.З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 524 с.
2. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: Київ: МАУП, 2006. 88 с.
3. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма. Ірпінь: Академія державних податків служби України, 2002. 240 с.
4. Жванія Т.В. Девіантна поведінка особистості: соціальні та психологічні критерії визначення. Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки. 2013. Вип. 2. С. 170–178.
5. Баженов В.Г., Баженова В.П. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников. Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. 320 с.
6. Психологія девіантної поведінки: навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Дуса, І.О. Шинкаренко. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. 68 с.
7. Профілактика відхильної поведінки у військовослужбовців: навчально-методичний посібник / А.М. Романишин, Т.М. Мацевко та ін. Львів: НАСВ, 2017. 322 с.
8. Словарь для начинающего психолога / под ред. И.В. Дубровиной. Санкт-Петербург: Питер, 2008. 160 с.
9. Барко В.І., Криволапчук В. О. Девіантна поведінка працівників органів внутрішніх справ та психологічні механізми її виникнення. Вісник Національного університету оборони України. 2014. 1 (38). С. 198–203.
10. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие. Москва: Академия, 2003. 288 с.
11. Ратинов А.Р. Психологическое изучение личности преступника. Москва: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1981. 77 с.
12. Ефремова Г.Х., Ратинов А.Р. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения. *Личность преступника как объект психологического исследования*. Москва: Изд-во Всесоюзного института по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1979. С. 44–62.
13. Коқун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Корня Л.В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України: методичний посібник. Київ: ФОП Маслаков, 2019. 288 с.